

явлено матеріалів гомілетичної спадщини УАПЦ. Всі ці збірники проповідей, які було надруковано за кордоном, складаються з надісланих поштою самим митрополитом Василем Липківським до священика Петра Маєвського.

Очевидно, що цих проповідей було більше, але частина листів не доходила до адресата за кордон через проблеми пересилки такої кореспонденції з УСРР. Можливо, десь у поштових відділеннях і зберігались вилучені посилки і листи митрополита Василя Липківського, але про це сьогодні нічого не відомо. Тому єдиним документальним джерелом для вивчення гомілетичних творів УАПЦ 1920–1930-их рр. є опубліковані в середовищі української церковної діаспори проповіді митрополита УАПЦ Василя Липківського.

протоієрей Михайл ЛЕСЮК

Боротьба з монофізитством та орігенізмом в період правління Юстиніана, V-ий Вселенський Собор

Це історичний екскурс подій після IV-го Вселенського Собору. Нестабільна політична ситуація Візантійської імперії, постійні суперечки навколо Халкидонського оросу і не прийняття його деякими церквами, вимагали від імператора Юстиніана негайного вирішення внутрішньої проблеми між православними і монофізитами. Тут розглядаються причини скликання V Вселенського Собору, перебіг подій та прийняті постанови на ньому.

Ключові слова: *Монофізити. Халкидон. Халкидонський орос. Імператор Юстиніан. Юдікатум. Конституатум. Орігенізм. Справа про «Три глави»*

До VI століття серед представників Церкви і держави утвердилася думка про обов'язок імператора опікуватися спасінням душ своїх підданих через поширення істинної релігії на благо Церкви Христової. Імператори вважалися охоронцями істинної віри нарівні із єпископатом Церкви, і якщо траплялося так, що вони

згрішили проти цього правила, то це часто призводило до проблем всередині країни. Сакральність особи імператора полягала, можна так сказати, саме в цій площині його діяльності. Як пише в своїй праці І. Єртов: "Як тільки імператор відмовлявся від православної віри, кожен із його підданих міг вважати себе вільним від служіння такому володарю, а в разі необхідності міг навіть підняти руку на василевса, що само по собі за інших обставин вважалося святотатством" [3, с. 611].

Історія Візантії до часу імператора Юстиніана знала чимало подібних прикладів, тому прийнявши християнську віру такою, якою вона була визначена Вселенськими соборами і збережена вчителями і отцями Церкви, імператор, займаючись втіленням своїх планів ненасмілювався щось змінювати в офіційній доктрині Церкви. Залишаючись, принаймні, офіційно на позиціях православ'я, Юстиніан іноді допускав на практиці відхилення від загальноприйнятого курсу в інтересах держави, і то лише стосовно тих релігійних спільнот, чий нейтралітет був необхідним для досягнення поставлених завдань. Тут імператор діяв не сам, а через своїх дорадників або створюючи обставини, що спонукали неправославних змінювати свою думку щодо державної релігії.

Взагалі ж еретиків офіційно він називав ворогами істини і правдивої релігії, які гублять душі невинних. Вже в перший рік свого царювання він видав едикт про вшанування Трійці, в якому приписувалося забирати молитовні приміщення у еретиків і передавати їх православним. Вічне спасіння, говорилося далі залежить від чистоти віри, що в свою чергу служить основою міцності держави, а той, хто відкидає істинну віру, є ворогом держави.

Отже, участь Юстиніана в церковних справах визначалася, з одного боку, усвідомленням спасенності православної віри, як абсолютної істини, а з другого, – усвідомленням її значення для нормального життя держави.

Сівши на престол, молодий імператор насамперед намагався оголосити обов'язковим те сповідання віри, яке він сам визнавав істинним і оголошує, якщо можна так сказати, основним у державі. Видаючи цей маніфест, він наполягав на охороні і недоторканості устоїв Вселенської Церкви. Ще одним завданням едикту було те, що він офіційно створював перепони для переходу православних на бік еретиків, і водночас сприяв наверненню еретиків, відкиненню ними своїх помилкових мудрувань і поверненню їх в лоно православної Церкви. У своєму другому віровизначальному едикті Юстиніан повніше висловлює ту саму думку: "Ми хочемо через даний едикт зробити відомим православне сповідання віри, яке

проповідується у святій Церкві, щоб ті, які сповідають істинну віру, твердо охороняли її, а ті, які люблять вести спори проти неї, визнавши істину, з'єдналися з Божою Церквою" [1, с. 421].

Але водночас Юстиніану було зрозуміло, що реалізація задуму об'єднання всіх єретиків в православ'ї була неможливою на практиці. Маніхеї, аріани, несторіани були далекі від істинного вчення, і всяка спроба привести їх до православ'я досі виявлялася безнадійною. Тому стосовно до них Юстиніан обрав послідовну систему релігійних переслідувань і примусу. Саме такої системи головним чином дотримувався імператор, оскільки це давало найпомітніший результат через те, що зазначені секти були слабкі та малочисельні. По-іншому Юстиніан повинен був ставитися і ставився до монофізитів, найбільшого на той час єретичного угруповання в країні. Він виявляв до них терпимість і бажав мирним шляхом притягнути їх до релігійної єдності. Монофізитська церква була численною, її вірні склали основну масу населення в південних провінціях імперії – в Сирії, Єгипті, а також у Вірменії.

Чимало їх було і в столиці імперії – Константинополі, де вони мали своїх представників в усіх класах суспільства: серед аристократів, чиновників, єпископів, кліриків і монахів. До того ж монофізити не були так далекі від православ'я, як інші. Тому не дивно, що Юстиніан бажав зблизити своїх північних і південних підданих для об'єднання їх в одному віросповіданні [1, с. 424].

Можна було переслідувати маніхеїв, аріан, і навіть несторіан, які склали меншість в імперії, але не можна було переслідувати монофізитів, не ризикуючи втратити увесь схід. Феодора дружина Юстиніана, яка володіла великим політичним тактом прекрасно це розуміла і тому особливо схильна була триматися такої політики. Історія свідчить, що імператор Юстиніан і його дружина дотримувалися протилежних поглядів, беручи активну участь в церковних суперечках. Евагрій і Прокопій пояснюють, що це був розподіл догматичних ролей за згодою. Монофізитів у державі було багато і на них потрібно було зважати, як на велику політичну силу. З точки зору імператора не можна було залишатися впевненим, що вони, повставши проти нього, в разі репресій з боку уряду, не отримають політичну перевагу і відважаться на громадянську війну. Але завдяки розподілу політичних „ролей” імператора та імператриці, монофізити, які вважали своїм ворогом Юстиніана, в той же час були віддані Феодорі. Ця політична роль була зіграна добре. В ті хвилини, коли влада робила поступки монофізітам, незадоволені поборники православ'я поклада-

ли провину на негативний вплив Феодори на свого чоловіка, бажали, щоб Господь відвернув очі імператора і визволив його від облудних тенет дружини. З іншого боку, монофізитські сирійські монахи, яких виганяли з монастирів, проклинали Халкідонський собор, патріархів і імператора. Але в цей же час від всієї душі молили Бога за державу і про перебування благочестивої імператриці на троні, як високої покровительки і опори їхнього вчення і бажали одного: її перемоги над чоловіком.

Все, що відбувалося у Візантійській імперії, в цьому аспекті церковної політики, було вдалим розділенням ролей між Юстиніаном і Феодорою. Сам імператор ніколи не виступав офіційним покровителем монофізитів, але продовжував дотримуватися політики своїх попередників, шукаючи спільну площину для поєднання монофізитів із православними. Якщо імператори Зенон і Анастасій готові були примиритися з монофізитами через відступ на їхню користь деякими основоположними доктринами православ'я, то Юстиніан бажав цього єднання, навпаки через поступки монофізитів на користь православ'я. Історичний досвід його попередників показував, що їх політика була двосічним мечем, яка не задовольняла ні православних, ні монофізитів і служила джерелом для нової міжусобної жорстокої боротьби. Якщо Юстиніан і готовий був зробити поступки монофізітам, то чисто формальні, які не торкалася сутності православної віри [3, с. 625].

Спочатку імператор хотів взяти монофізитів змором. Їх єпископів він не переслідував, але заявив, що вони повинні утримуватися від різних ієрархічних дій (посвяти), дозволивши їм тільки служити літургії. Можна легко зрозуміти до чого вели ці заходи. Не тільки єпископи, але і пресвітери вмирили і вірним – монофізітам не залишалося нічого іншого, як приєднатися до православної Церкви. Для населення Сирії така політика була перекреслена сміливою діяльністю єпископа Іоанна Тельського. Спочатку він на вимогу Юстиніана відмовився від виконання ієрархічних дій і повернувся в свій монастир. Але потім він втік в Персію, де почав агітацію на користь монофізитів. Ставленики приходили на границю, де він здійснював їх хіротонії. Нам відомий ряд спроб, здійснених Юстиніаном на початку свого царювання для об'єднання монофізитів з православними. До цього його спонукав небезпечний для миру Церкви і держави напівгромадянський напіврелігійний рух, який був започаткований в Олександрії двома монофізітами, Севером і Феодосієм. Єпископ Север був знятий з антіохійської кафедри ще в царювання імператора Юстина і після цього прибув в Олександрію

разом зі своїм однодумцем Юліаном. Їх вчення прийняв Олександрійський патріарх Тимофій.

За іменем Севера, його прихильники називалися северіанами або “тлінниками”. Оскільки Север тримався думки, що тіло Христове було тлінне. Юліан мав іншу думку з цього предмету і вважав, що тіло Христове було нетлінне. Його прихильники відповідно називалися “юліаністами” чи “нетлінниками”. Кожна партія відстоювала свою точку зору письмово і проводила пропаганду серед народу, а звідси походили смути і хвилювання. Прихильники Севера в достатній кількості проникли в столицю, де було чимало прихильників монофізитської єресі серед єпископів і монахів, що спонукало імператора публічно оголосити свою точку зору з цього приводу. Не домігшись якої небудь переваги для православних, Юстиніан заборонив подібні суперечки, проте він ще раз наприкінці свого життя повернувся до них, підготувавши для соборного розгляду догмат про нетлінність тіла Христового у 564 р. [2, с. 443].

Монофізитські історики вважають п'ятий рік правління Юстиніана позитивним для себе завдяки впливу Феодори. Монахи, вигнані за єресь з монастирів, особливо з Едесси, отримали дозвіл повернутися до них. Частина їх за власною ініціативою приїхали до Константинополя, а інші пристали як почет до вигнаних єпископів, викликаних Юстиніаном в столицю для дискусій. Велика кількість цих монахів була поселена поруч з імператорським палацом в одному із залів. Гостям-монофізітам було заборонено вільно ходити по місту, але всередині палат вони отримали повну свободу священнослужіння і уставного життя. Юстиніан організував тактовні щодо до єретиків богословські диспути з ними, але загальний результат був негативний.

За такого стану речей імператор розумів які небезпечні можуть бути силові засоби, спрямовані проти цього руху. Тому він вирішив утихомирити хвилювання і притягнути єретиків до православної віри шляхом дружніх переговорів з православними єпископами у спірних питаннях. Наприкінці 532 р імператор влаштував триденний диспут у Константинополі в одній із зал свого палацу між православними єпископами і єпископами монофізитів-северіан, які були численні і стояли ближче, ніж інші партії, на які розділилися монофізити до православного вчення.

На цьому диспуті з боку православних були присутні 5 єпископів. Серед них Іпатій Ефеський, Анфім Трапезундський - відомі богослови, а з боку северіан було шість єпископів. Крім єпископів були присутні багато кліриків і монахів. Перед початком диспуту імператор виголосив промову до православних, в якій просив

їх переконати в неправдивості вчення своїх заблуканих братів. Сам імператор не був присутній, не бажаючи сковувати свободу, а керувати зборами доручив патрицію Стратегію. Не зважаючи на всі зусилля православних єпископів, переконати северіан у невірності їхнього вчення, останні залишилися на своїх позиціях. Тільки один єпископ Філоксен Дулихійський і деякі з кліриків відмовилися від єретичного вчення і приєдналися до православних. Інші залишилися зі своїми судженнями і, таким чином, ересь не була знищена, а диспут православних і северіан не приніс тих результатів, яких очікував імператор. Але, не зважаючи на це, Юстиніан і після диспуту намагався всіма засобами примирити монофізитів та інших єретиків з православними[2, с. 445].

Юстиніан, як державний керівник, розумів всю відповідальність за долю Ромейської імперії і Вселенської Церкви. Він усвідомлював свій обов'язок православного імператора шукати все нові і нові компроміси з антихалкидонським богослів'ям. Ще задовго до Юстиніана візантійське керівництво визнавало своє безсилля утримувати в строгому безкомпромісному православ'ї великі східні патріархати – Олександрійський та Антіохійський. Тепер, на думку Феодори і Юстиніана, верховна влада імперії повинна була йти на максимальну згоду з єретиками заради громадянського миру. Подружжя втручалось у боротьбу церковних партій і ставило на кафедри патріархів з поміркованих монофізитських богословів. І хоча керівництво офіційно забороняло створення і примноження єпископату монофізитів, але його компромісна політика не тільки не завадила ієрархічній організації монофізитства підпільними шляхами, але, при допомозі Феодори, розмножувала ці хіротонії майже відкрито, чим продовжила існування монофізитських церков до наших днів.

Монофізити, в свою чергу, зовсім не думали робити ніяких поступок на користь православ'я, а навпаки, користувалися обставинами для своєї вигоди, що посилювало розкол. Невдовзі після чергового диспуту вони скористалися фактом землетрусу в Константинополі і провели численну демонстрацію вигукуючи, що землетрус є покаранням Бога за прийняття Халкидонських визначень. Через вісім днів після цієї події Юстиніан видав едикт про віру, який послав у Рим, Єрусалим, Антіохію, Олександрію, Ефес. Зі змісту едикту було видно, що він був спрямований проти монофізитів і несторіан. Визнання цього едикту з боку східних єпископів і римського первосвященника підтвердило недоторканість вселенської істини і сприяло заспокоєнню тих, хто хвилювався і був непевний своєї правоти, будучи спокушуваний єретиками з

цього питання. Бажання монофізитів домогтися скасування халкідонських догматів було безуспішним. Але демонстрація їхньої міці в столиці та довіра з боку імператриці і Феодори дозволили їм набрати силу в столиці імперії - Константинополі [2, с. 447].

Север Антіохійський, Петро Аламейський і монах Зоар, залишивши Олександрію, переїхали в столицю, де розпочали пропагування єретичних мудрувань серед освічених людей і черні, вельмож і кліриків, проводячи агітацію на таємних зібраннях. Таким чином, на очах Юстиніана, але таємно від нього самого, в столиці імперії діяла численна і сильна монофізитська спільнота, метою якої було розповсюдження єресі по всій імперії під виглядом істинної віри. Єретики досягли того, що на патріаршу кафедру Константинополя поставили свого одноступця Анфима, колишнього Трапезундського єпископа. Він, дотримуючись при людське око православ'я, до свого вступу на престол, після цього явно почав підтримувати спілкування з єретиками, ведучи з ними бесіди та схвалюючи їхні думки в цілому. Анфим вів листування з Севером і, можливо, саме він запросив його в Константинополь. Православні, особливо монахи, неодноразово вимагали від нього письмового сповідання віри і завжди отримували відмову.

Ситуацію змінило прибуття в Константинополь як посла від короля Теодата римського папи Агапіта. Після приїзду, довідавшись про стан справ від православних монахів, він перервав спілкування з патріархом Анфимом і прилучився до тих, що вимагали від патріарха сповідання віри на основі халкідонських догматів. Вимоги папи і прохання монахів, які мали доступ до імператора, не могли не похитнути довіри Юстиніана до Анфима. Імператор також виступив з подібною вимогою і коли той відмовився, доручив папі Агапіту скинути його, що і було зроблено ним в березні 536 року. Покровителька Анфима, імператриця Феодора запропонувала йому поселитися в її палаці в таємній келії, де він і прожив 12 років, про що ніхто до певного часу не знав [7, с. 281].

На місце Анфима патріархом був рукоположений за бажанням імператора і кліру пресвітер Мина, відомий своїм благочестям і твердістю віри. Хоча папа і помер в скорому часі в Константинополі, але собор затвердив імператорське рішення в присутності представників папи – 6 італійських єпископів і 5 римських дияконів, серед яких були і майбутні папи Вігільй та Пелагій. Такий поворот політики Юстиніана, який роздвоювався між орієнтацією на Захід (папи римського) і на схід (об'єднання з монофізитами), пояснюється твердістю Римського папи і потребою Юстиніана в його підтримці, оскільки імператор щойно розпочав війну з остготами на Заході.

Невдовзі після зняття Анфима з кафедри (8 травня 536 р.) імператор доручив новопоставленому патріарху Міні скликати собор для винесення остаточного рішення щодо його попередника та інших монофізитських вождів: - Севера, Петра і Зонари. До скликання собору імператора змусили чисельні прохання монахів із Константинопольських, сирійських і синайських монастирів, а також східні патріархи. В усіх цих проханнях темними фарбами змальовувалась діяльність еретиків. Єпископи просили імператора вигнати еретиків зі столиці і не давати їм більше кафедр, а скинутому Анфиму вернути Трапезундську кафедру тільки тоді, коли він надасть правильне сповідання віри. Всі ці прохання були зачитані на соборі. Але оскільки всі намагання знайти Анфіма не увінчалися успіхом, то його засудили заочно і залишили без церковного спілкування. Відлучили від Церкви також і його однодумців Севера, Петра і Занару[7, с. 283].

На цьому зібранні було підтверджено вселенське значення Халкідонського собору і оросу папи Лева Великого.

Імператор Юстиніан затвердив рішення собору, видавши в цьому ж році едикт, в якому говорилося про зняття Анфима з кафедри, заборонивши йому проживати в Константинополі чи іншому будь-якому великому місті. Забороняючи Северу, подібно як і Анфиму, жити в великому місті, імператор наказав спалити всі його книги і відрубати руку всякому, хто насмілиться їх переписувати. В наступних главах едикту Юстиніан підтвердив соборне рішення про Петра і Зонару і засудив їх на вигнання. Разом з тим він заборонив всім еретикам, особливо послідовникам Несторія, Євтихія і Севера, збиратися і незаконно здійснювати таїнства та підтвердив попередні розпорядження відносно конфіскації майна всіх еретиків.

Едикт імператора разом із соборними актами і грамотою патріарха Міні про події в Константинополі були вручені палестинським і сирійським православним монахам для передачі Антіохійському патріарху Єфремію і Єрусалимському патріарху Петру. Останні на своїх соборах підтвердили рішення Константинопольського Собору і повідомили про нього своїх єпископів. Імператорський едикт і соборні акти були відправлені також і до Олександрійського патріарха Феодосія, але він прийняв їх двозначно. Скоро його поведінка відносно Халкідонського собору і діянь Константинопольського стала відома керівництву бо прибувши в Константинополь, у розмові з імператором, він відмовився прийняти Халкідонський собор, за що був засуджений на вигнання в Сину. На його місце був рукоположений Миною ігумен Павло, прихильник халкідонських визначень, будучи посланий в

Олександрію з великими повноваженнями. Його завдання полягало в очищенні Єгипту від монофізитства, тому Павло отримав право зміщати не те, що священнослужителів, але і державних чиновників тільки за те, що їх православ'я було підозріле.

Таким чином, монофізитський рух внаслідок активної діяльності імператора був дещо ослаблений. Вожді цього руху були засуджені і вигнані, на патріарші кафедри поставлені православні особи. Історик Євагрій навіть вказує на об'єднання всіх апостольських Церков цієї епохи. Патріархи всіх округів прийшли до згоди між собою – тепер по Церквах стали проголошувати чотири собори, 1-й Нікейський, потім Константинопольський, далі 1-й Ефеський і насамкінець Халкідонський. Але це була тільки зовнішня сторона єднання. Внутрішня смута далі існувала в суспільстві і розділяла його. Разом з монофізитством і несторіанством з великою силою почали заявляти про себе і інші помилкові вчення, які кидали виклик імператору, змушуючи його до нової діяльності на благо Церкви [4, с. 628].

В 537 р. в Палестині посилювались так звані „орігеністичні суперечки“, які супроводжувалися черговими смутами, що були небезпечні для Церкви і шкідливі для держави. Сутність цього руху полягала не тільки в науковому вивченні і тлумаченні творів Орігена, але й у відновленні всієї його богословської системи та розвитку її до крайнощів. Суперечки, які були започатковані монахами, не мали багато спільного з древнім орігенізмом. Головними місцями, де розвивалися ці помилкові погляди, були монастирі: Нова Лавра і Мартирієвський монастир, а найбільшими представниками цих ересей були монахи Леонтій, Іоанн, Федор Аскида та ігумен Доміціан. Завдяки впливу двох останніх осіб при дворі, орігеністи успішно проповідували і дійшло до того, що вони почали відкрито критикувати православних, як своїх ворогів. Антіохійський патріарх Єфремій, довідавшись про ці події, скликав собор і піддав анафемі вчення Орігена. Але чернець Іоанн, спираючись на підтримку Доміціана і Леонтія, змусив Петра, патріарха Єрусалимського, викреслити ім'я патр. Єфремія з диптихів.

Разом з тим патріарх Петро довів до відома імператора всі ці події, вказавши на небезпеку, яка загрожує Церкві від новоявленої орігеністичної партії. Юстиніан, ознайомившись з ходом подій через послання палестинських монахів і лист патріарха Петра, підтримав їх у засудженні Орігена. Сміливі думки та алегоричні тлумачення Орігена ще раніше знаходили між православними багатьох противників, були засуджені на соборах, залишалося тільки підтвердити їх рішення. Це зробив імператор в

541 році, видавши на ім'я патріарха Мина великий едикт, в якому засуджував помилки Орігена. Суворість едикту Юстиніана щодо Орігена і його помилкових думок та орігеністів в цілому не було випадковим, як говорять деякі історики[4, с. 637].

Засудження орігенізму було засудженням вільного філософського мислення, яке було допущене в християнство окремими особами. Едикт відкидав не деталі, пов'язані з іменем Орігена, а цілі напрямки, які опиралися на знаменитий авторитет церковного письменника. Патріарх Мина в точності виконав повеління імператора, скликавши собор, він виголосив 15 анафематизмів на Орігена і його однодумців, та перший підписався під імператорським едиктом. Одночасно імператор надіслав подібні едикти до інших східних патріархів і римському папі Вігілью. Під ними вимушені були також підписатися Феодор Аскида і Доміціан. Іоанн та інші прихильники ересі, які не відкинули своїх помилкових переконань, залишили Нову Лавру.

Історик Євагрій свідчить, що засудженням ересі Орігена особливо були незадоволені Феодор Аскида і Доміціан. Вони хотіли відволікти увагу Юстиніана від цієї проблеми і помститися римському диякону Пелагію, який брав активну участь в засудженні вчення Орігена. Для цього Феодор Аскида переконав імператора в тому, що примирення монофізитів з православними може бути досягнуте легким шляхом. Він стверджував, що монофізити відкидають Халкидонський собор тому, що він несторіанський. На доказ цього Феодор вказав на те, що на ньому не був засуджений Феодор Мопсуетський, Іва Едеський та Феодорит Кірський. Якщо православні засудять цих трьох осіб чи їхні твори, то монофізити повірять, що Халкидонський собор є вільний від підозри у несторіанстві[4, с. 641].

Логіка доказів подіяла на імператора і він, підкоряючись Аскиді, пішов запропонованим шляхом. Аскида добре знав слабкість імператора втручатися в богословські суперечки, як тільки він схилився до розгляду певного питання, тоді вже самолюбство не дозволяло йому відмовитися від взятої ним на себе ролі, тому втягнений в боротьбу з монофізитами, імператор мав залишити в спокої орігеністів, чого і добивався Аскида.

Отже, в діяльності Юстиніана розпочався новий етап церковної політики, позначений питанням "трьох глав". Засудження цих трьох церковних діячів не було випадковим, а впливало з глибини церковно-історичного життя. Феодор Аскида дав тільки поштовх тому, що рано чи пізно мало трапитися. Халкидонський собор давно був предметом спокуси для монофізитів. У 533 р. на соборі одна з монофізитських партій заявила, що головна причи-

на неприйняття IV-го Вселенського собору є в тому, що на ньому Феодорит і Іва були визнані православними, незважаючи на те, що їх твори за змістом - несторіанські. Визнавши православними цих осіб, Халкидонський собор, схвалив і їхні твори і, таким чином, відкинув собор Ефеський, який засудив несторіанство. Імператор бачив необхідність осудження "трьох глав", бо цього вимагали інтереси Церкви і держави. Через таке рішення стверджувався авторитет IV-го Вселенського собору і разом з тим з'являлася чергова можливість примирення монофізитів з православними. Після невдалої спроби примирити їх шляхом взаємного обговорення спірних питань, імператор знову вирішив піти їм назустріч. Заручившись підтримкою деяких єпископів і патріарха Мینی, імператор Юстиніан в 544 році видав едикт "Проти трьох глав", де вказував, що це осудження не принижує ролі Халкидонського собору.

Указ був виданий Юстиніаном, як завжди з тією вимогою, щоб його підписали і прийняли всі представники церковної влади, і він отримав загальноцерковне визнання. Але натомість едикт імператора викликав чергову смуту і суперечки в Церкві, хоча власне на сході він був прийнятий більшістю єпископів[5, с. 243].

Коли указ дійшов до патріарха єрусалимського Петра, той заявив, що всякий, хто прийме імператорський едикт діятиме на зло Церкві і відмовився його підписати. Але через погрози він вимушений був погодитися. Олександрійський патріарх Зоїл після деяких вагань дав свій підпис і в цей же час відправив послів до римського єпископа з проханням не давати згоду на едикт, заявивши, що він сам підписався під тиском.

Особливу опозицію едикт імператора зустрів на Заході. Вся Африка, Італія, Сардинія і Іллірик оголосили себе противниками імператорського едикту. Знаменитий карфагенський диякон Ферранд написав твір на захист "трьох глав", в якому говорить, що не слід переглядати рішення Халкидонського чи іншого собору і осуджувати померлих братів. При такому настрої Заходу сторону захисників "трьох глав" прийняв і римський папа Вігільй. Якби це питання виникло на півсторіччя раніше чи пізніше, то Захід відколосся б від Східної Церкви, як він відділився через енотіконе Зенона в 478 р. Але тепер, завдяки перемозі Велізарія в Римі, Захід був у руках Юстиніана і черговий розкол не відбувся, хоч і тривала довга боротьба імператора з папою та західним духовенством.

Набагато сильніша була опозиція духовенства Африки. Стійкі захисники своєї свободи проти внутрішніх ворогів - аріан, африканські єпископи стояли в обороні за неї і проти зовнішньої сили - Юстиніана, побачивши, що його едикт торкається віри і

свободи. Єпископ Понтіан прислав імператору послання, в якому заявляв, що писання Феодора невідомі в Африці, але щоб він не писав, все ж не можна осуджувати мертвих, тому що вони не можуть виправдатися в своїй поведінці. Далі він вказував, що від цього виграли б тільки єретики, а померлі вже повстали перед Суддею, який не приймає апеляції.

Неважко зрозуміти істинну причину протесту з боку Заходу стосовно едикту. Питання про “три глави” стояло в тісному зв’язку з питанням про авторитет Халкидонського собору. А Халкидонський собор, як відомо, був в деякій мірі догматичним триумфом Заходу [6, с. 612].

Коли Захід вороже зустрів едикт імператора проти “трьох глав”, то останній, щоб запобігти розколу, всю свою увагу звернув на папу Вігелія, сподіваючись з його допомогою схилити Захід на свій бік. З цією метою імператор Юстиніан запросив папу в Константинополь, куди той і прибув на початку 547 року. Видимою причиною виклику папи була ненадійність перебування його в Римі, бо остготський король Тотіла погрожував облогою. Під час подорожі папи до Константинополя йому звідусіль вказували на небезпеку підриву авторитету Халкидонського собору, закладену в Юстиніановому ультиматумі. Прямуючи через Іллірик і зустрічаючи протести проти едикту, папа Вігелій утвердився в своєму рішенні також протівитись йому і написав про це Юстиніану і патріарху Міні. Незважаючи на це, імператор зустрів його урочисто. Але надії Юстиніана не виправдалися, бо добре знаючи настрої на Заході з цього приводу, папа Вігелій не тільки не підтримав імператора, але й зовсім перервав спілкування з патріархом Миною.

В грудні для підтримки Вігелія в Константинополь з Риму прибув Пелагій в ролі посла від завойовника Тотіли, який пропонував Юстиніану мир. Під час відсутності папи диякон Пелагій очолював римський клір. Не зважаючи на тимчасове приниження Риму варварським завоюванням, церковна самосвідомість західного духовенства була твердо опозиційною компромісному догматствуванню візантійської влади. Боротьбу викликали не самі тільки „три глави”. Полеміку посилювало два побічних, але разом з тим і принципових питання. Вони полягали в тому, чи має право імператор видавати накази з догматичних питань та хто має право засуджувати мертвих і відлучати їх від Церкви. Західні письменники Ферранд і Факунд давали на ці питання негативні відповіді, що було відображенням думки всієї західної Церкви. На сході, де домінувала сильна позиція імператора, Юстиніан знайшов менше протиборства своїм планам, оскільки

право імператорської влади втручатися в догматичні суперечки було закріплено тривалою практикою.

Спілкування папи з патріархом за допомогою імператриці Феодори скоро було відновлено. Папа після наради з західними єпископами, які перебували в цей час в Константинополі 11 квітня 548 року, видав „Юдикатум” (судження), в якому засудив “три глави” з вказівкою, що він визнає авторитет всіх Вселенських соборів і Халкидонського зокрема.

Досягнувши, таким чином, формальної згоди римського папи на засудження “трьох глав”, імператор розіслав нові едикти по всіх Церквах своєї імперії, вимагаючи від їх предстоятелів засудити „три глави”. В нагороду за поступливість папи його ім’я в диптихах столичної Церкви було поставлено на перше місце, а ім’я константинопольського патріарха поставлено другим [6, с. 614].

“Юдикатум”, підписаний Вігілієм, зустрів сильний супротив на заході, деякі єпископи перервали з ним спілкування. Коли зі смертю Феодори відпав її моральний “терор” не тільки над Вігілієм, але і над іншими західними єпископами, які були скликані в столицю для підпису “Юдикатума”, навіть близьке оточення папи почало його залишати, зливаючись з піднятою хвилею опозиції всього Заходу. Два диякони, Севастіан і Рустик, (останній був племінником папи) демонстративно залишили його з великим галасом і скандалом. Особливий протест виявили африканські і іллірійські єпископи, які послали до імператора прохання і синодальні акти на захист “трьох глав”. Але Юстиніан не звертав на це уваги, і за свідченням Ісидора Сивільського, знову видав едикт, засуджуючи „три глави”. В даному випадку едикт був безсилий, як і попередній, і хвилювання не зупинилися. Для припинення суперечок та заворушень, викликаних едиктом імператора, з одного боку, і папським “Юдикатумом”, з іншого, імператор погодився з папою і вирішив перенести питання про “три глави” на собор. З цією метою він надіслав до африканських і іллірійських єпископів грамоти, запрошуючи їх прийти в Константинополь. Також імператор, поступившись проханням папи, повернув йому його “Юдикатум” і на загальному святковому зборі грецьких і латинських єпископів було вирішено, що ніхто нічого не прийме за чи проти “трьох глав” до рішення собору].

Отримуючи від імператора назад свій “Юдикатум”, папа дав клятвену обіцянку осудити „три глави” і допомагати тому, щоб на соборі на них була проголошена анафема, але просив імператора зберегти цю клятву в таємниці.

Таким чином, поле для нового вільного обговорення питання формально було розчищено. Імператор енергійно підготував ґрунт до потрібного йому рішення. Єпископи ж, будучи зв'язані присягою мовчання, були в не вигідному положенні, бо Юстиніан тиснув на них згідно з методами властивими державній владі.

Очікуючи прибуття на собор у справі “трьох глав” західних єпископів, імператор почав відповідно готуватися до цієї події. У травні 550 р імператор відправив послання до Іоанна, митрополита Кілікії. В посланні говорилося, щоб зібралися всі єпископи в Мопсуеті і дослідити, чи було внесено в диптихи ім'я Феодора. Зібравшись собор дослідив це питання і повідомив імператору і папі, що ім'я Феодора викинуте з диптихів мопсуетської Церкви, а замість нього вписано ім'я св. Кирила Олександрійського[8, с. 488].

В цей час в Константинополь на запрошення імператора прибули деякі західні єпископи. Коли вони, незважаючи на погрози, відмовилися підписати текст анафемі “трьом главам”, імператор позбавив їх кафедр. Практикуючи звичайні засоби тиску візантійських імператорів щодо церкви, Юстиніан не переставав переконувати папу осудити “три глави”, не зважаючи на протести африканських і далматійських єпископів. Особливих зусиль йому коштувало зламати опозиційну Африку. Влада ромеїв, після нашестя вандалів і вестготів, була там щойно встановлена і керівництву було порівняно легко придумати звинувачення в політичній невірності та допомозі ворогу. Так було знято Карфагенського єпископа Репарата та групу його однодумців-єпископів. Всіх їх викликали в Константинополь на суд. Приведені не боялись ніяких погроз і відмовлялися підписуватися під наказом “про три глави”, тому їх судили не за це, а за адміністративні дрібниці. Репарата зняли з кафедри і заслали в Євхаїти, а на його місце поставили Примасія, який запобігливо виконував накази імператора.

Коли папа рішуче відмовився, незважаючи на дану обіцянку, сприяти осудженню “трьох глав”, імператор, не чекаючи рішення собору, знову видав едикт, анафематствуючи „три глави”. Цей акт попередньо був прочитаний в палаці імператора в присутності грецьких єпископів, якими був цілком схвалений. Перша частина едикту мало чим відрізнялася від попереднього, а в другій частині велася полеміка з аргументами, що їх було висунуто на захист обвинувачених.

Другий едикт тільки роздратував папу і його прибічників. Вігільй вимагав скасувати цей едикт і радив віддати це питання на суд західних єпископів, відлучивши від церковного спілкування Феодора Аскиду, як головного винуватця церковних смут і патріарха Мину з всіма митрополитами і єпископами, які погодилися

на засудження “трьох глав”. Але ця грамота не була оприлюднена, через страх перед гнівом імператора, а передана на збереження довірений особі. Не погодився на прийняття імператорського едикту і Олександрійський патріарх Зоїл. Внаслідок цього його позбавили кафедри і на його місце поставили Аполлінарія. Подібні репресії відбувалися і щодо інших єпископів, які не погоджувалися з імператором[8, с. 493].

Бачачи наближення небезпеки арешту, папа з вірними кліриками втік з палацу Плакидії в церкву апостола Петра при палаці Гормізди, в якому донедавна перебували улюбленці Феодори – монофізитські монахи. Імператор розпорядився схопити втікачів, вдавшись до сили. Озброєний загін вдерся в церкву. Єпископи і клірики притиснулися до мармурового престолу. Їх одного за одним хапали і відводили вбік, але папу не змогли відірвати від ніжок престолу, за які він схопився. Натовп, який все це бачив, обурився діями воїнів, освистав їх та вигнав з храму, фактично визволивши арештованих. Втікачі залишилися на своєму місці в храмі під охороною суспільної думки.

Зважаючи на громадську думку, імператор Юстиніан послав Велізарія з трьома сановниками на переговори просити папу повернутися, обіцявши не чинити ніякого насилля. Але попри обіцянки свободи дій, атмосфера в палаці змінилася і папа Вігільй не міг спілкуватися із своїми кліриками. Один із секретарів папи був підкуплений для підробки листів від імені папи в Італію. Явно готувався неправдивий процес для політичного звинувачення папи.

Утиски і погрози на непокірних не припинялися, тому папа знову сховався з деякими єпископами в церкві св. Євфимія в Халкидоні, оприлюднивши при цьому свою грамоту з засудженням Феодора Аскиди і патріарха Мینی. Друга втеча Вігілья з єпископами змусила імператора змінити спосіб дій щодо римського архієрея. Юстиніан переніс питання про “три глави” на суд Вселенського собору, примирив представників Західної Церкви з патріархом Миною. В кінці січня 552 року імператор відправив до папи посольство з високопосадових осіб, які просили його повернутися в Константинополь[3, с. 642].

Папа не погоджувався поки не були подані від патріарха Мینی, Феодора Аскиди і інших східних єпископів грамоти, в яких викладалися сповідання віри, з визнанням чотирьох Вселенських соборів і прохання дарувати прощення за несправедливості, які були вчинені ними щодо римському престолу.

Також імператор відмовився від свого едикту, посприявши із своєї сторони примиренню між папою і східними єпископами. В

цей час помер патріарх Мина і на його місце було обрано монаха Євтихія, який приїхав в Константинополь в якості заступника на соборі від свого Амисійського єпископа. Його наказав поставити на кафедру сам Юстиніан, заявивши, що йому було видіння, в якому на Євтихія вказав сам апостол Петро. Заперечення, таким чином, виключались.

Історик Євагрій вказує, що з виникненням питання, чи потрібно піддавати анафемі померлих, Євтихій, добре ознайомлений з Святим Писанням ще за життя патріарха Мина рішуче заявив, що це не вимагає обдумування. У давнину цар Іосія не тільки заколов живих жерців ідолських, але і розкопав гроби тих, які задовго до того померли (4 Цар. 23.16). Думка Євтихія була схильно прийнята прибічниками імператора, який, знаючи про це, сприяв вивищенню свого ставленика на столичну кафедру. Зрозуміло, що призначенням Євтихія Юстиніан забезпечував собі підтримку принаймі одного із патріархів в засудженні "трьох глав". Євтихій звернувся до папи з посланням, підтвердивши в ньому своє православ'я вірністю чотирьом вселенським соборам і готовністю залагодити всі суперечки на новому Вселенському соборі.

Всупереч бажанню папи скликати собор на Заході, імператор вирішив відкрити його на Сході і з цією метою розіслав запрошення до тих західних єпископів, яких бажав бачити на соборі папа. В Константинополі на той час вже перебувала велика кількість західних єпископів, якої не було на жодному з попередніх Вселенських соборів, хоча їх в цілому було в декілька разів менше, ніж східних. Папа, в свою чергу, зволікав, просячи, щоб із Італії були викликані інші єпископи, аби зрівняти кількість [3, с. 648].

Завдання, яке стало перед отцями V-го Вселенського собору не було новим. Делегати не розглядали нову ересь, вони мали врегулювати деякі питання, пов'язані з діяльністю III-го і IV-го Соборів, що стосувалися ересей несторіанства і монофізитства. Імператор бажав, щоб на соборі був присутній папа, який в цей час проживав в Константинополі, але той під різними приводами ухилився від цього, так що всі засідання собору відбулися без нього. Він заявив, що нехай собор приймає рішення, яке він розгляне пізніше. Цим формальна вселенскість собору була порушена, а можливість досягнення загального віровизначення поставлена під великий сумнів, та Юстиніана така позиція папи не злякала.

В травні 553 році в Константинополі був відкритий V-ий Вселенський собор для остаточного вирішення питання про Феодора Мопсуетського, блаженного Феодорита і Іву Едеського. На соборі були присутні 165 східних і західних єпископів під голо-

вуванням столичного патріарха Євтихія. Але жодного єпископа із Іллірика, Галлії, Іспанії не було, лише тільки з Африки були підібрані імператором особисто і привезені вісім осіб.

Відкрився собор зверненням Юстиніана, в якому було передбачено не тільки ціла програма діянь собору, але в досить вимогливому тоні вказані на очікувані від нього рішення. Основним завданням собору, як говорилося, було викорінення залишків несторіанської ересі через осудження „трьох глав”, оскільки ще залишилися захисники нечестя, то собор скликається для урочистої маніфестації волі Церкви. Щодо Вігілія, “святішого папи древнього Риму”, то імператор сказав, що він мав приватну бесіду з папою, і той погодився виголосити анафему та запевнив, що скоро дасть собору свою остаточну відповідь[3, с. 652].

Наступного дня собор вирішив відправити до папи в палац Плакідії численну і пишну делегацію, яку очолювали три патріархи із запрошенням прийти на собор. Папа сказав, що він хворий і тому просив відстрочки для прийняття того чи іншого рішення. Тоді Юстиніан наказав зробити триразове формальне запрошення і до патріархів приєднав двох своїх міністрів. Папа прямо заявив, що не буде присутнім на соборі, поки в його склад не ввійдуть ті з латинських єпископів, на яких папа раніше вказав імператору.

Тим часом отці собору на кількох засіданнях зачитували єретичні місця з творів Феодора Мопсуетського та вирішували питання, чи можна засуджувати єретиків після смерті. Прийшли до висновку, згідного з імператорськими едиктами, що даний письменник дійсно єретик – несторіанин і повинен бути засуджений. Блаженні Федорит та Іва Едеський уникнули анафематствування, адже самі відмовилися від Несторія і були виправдані Халкідонським собором. Засудженню підпадали лише сумнівні місця з їх творів.

Таким чином, Церква анафематствувала Федора Мопсуетського і його твори, а також твори блаженного Феодорита на захист Несторія проти Кирила і лист Іви Едеського до перса Марія. При цьому собор утвердив віровизначення всіх попередніх Вселенських Соборів, в тому числі і Халкідонського.

У цей час папа і 16 його єпископів ухвалили Конститутом – постанову, в якій розкривали своє бачення способів розв’язання питань, винесених на обговорення собору. Постанова розпочинається розповіддю папи про історію суперечки навколо „трьох глав”, про свої стосунки з імператором Юстиніаном та поясненням причин своєї відсутності на соборі. Далі папа засудив несторіанську доктрину в п’яти анафематизмах і, як наслідок, розібрав шістдесят цитат з творів Федора Мопсуетського і відкинув їх, як єретичні в цілому,

але без осудження особи самого Феодора, дотримуючись звичайного правила Церкви не судити мертвих. Зарахувати блаженного Феодорита Кірського до несторіан папа відмовився, мотивуючи це тим, що інакше вийшло б так, що деякі члени Халкідонського собору були єретиками. У кінці Конститутума папа оголосив всьому кліру, що це його наказ і забороняє вчити по-іншому[3, с. 655].

Судження папи об'єктивно збігалось з кінцевим оросом всього собору. Не поступалося воно Юстиніану лише в одному пункті – не схвалювало посмертного відлучення самого Феодора Мопсуетського. Для Юстиніана це був недостатній мінімум. Посланий від імператора до папи полководець Велізарій, довідавшись про зміст Конститутума, відмовився його прийняти і запропонував Вігілію самому послати його імператору. Папа послав цей документ через одного зі своїх дияконів, але імператор не прийняв його, сказавши, що даний акт є непотрібний, бо думка папи вже врахована в діяннях собору. Імператор послався на те, що було загальновідомим – папа осудив „три глави”, а далі пояснення суперечать самі собі.

Мстячи Вігілію за його гордовите небажання злитися з соборною повнотою, і як юрист, вважаючи достатнім для авторитету собору, за аналогією з Томосом папи Лева Великого на IV-му Вселенському соборі, наявність в соборних актах письмового підтвердження голосу папи, Юстиніан вирішив розкрити всі формально секретні письмові зобов'язання папи. На сьомому засіданні собору 26 травня були пред'явленні і оголошені два листи Вігілія, вручені Юстиніану і Феодорі, де папа зобов'язується засудити „три глави”, і третій – клятвенна обіцянка від 15 серпня 550 р. не робити нічого без згоди імператора і зробити все можливе для засудження „трьох глав”. На підставі цих письмових свідчень папи логічно можна було зробити висновок, що вселенська одностайність досягнута. Папа, як уповноважений Заходу, діє і богословствує однаково зі Сходом. Але документи Вігілія були оголошені не для досягнення згоди з ним, але для того, щоб кинути на нього тінь. Дізнавшись про дворушність папи, собор не включив в свої постанови його голос, а, навпаки, – виключив його.

Далі виконуючи волю імператора, собор викреслив ім'я папи Вігілія з диптихів, зробивши однак зауваження, що ця міра покарання накладена на папу особисто за його відмову брати участь у Вселенському соборі і зовсім не для того, щоб розірвати зв'язки з апостольською римською кафедрою.

Вже після того, як собор визначився у своєму ставленні до постанов папи Вігілія і його особи, 2 червня 553 р. відбулося останнє засідання, на якому і був прийнятий підготовлений завчасно

орос. Цей орос був доповнений 14 анафематизмами, текст яких близький до едиктів “про три глави” Юстиніана і є їх повторенням з незначною обробкою.

Ось заключна частина оросу: “Ми анафематствуємо три глави: нечестивого Феодора Мопсуетського і його богохульні книги, те, що нечестиво написав Феодорит і богохульний лист, який приписується Іві Едеському. Ми анафематствуємо їх усіх зі всіма тими, хто їх захищає, які вважають три глави православними і будуть покривати їх нечестя авторитетом святих отців чи Халкідонського собору”. В цьому оросі чітко проведена лінія розрізнення осіб і їх писань. Халкідон виправдав особисто блаж. Феодорита та Іву, тому і цей собор захистив їх тепер, а незахищений Халкідоном Феодор підпав під анафему[1, с. 446].

Після закінчення засідань V-го Вселенського собору імператор затвердив його рішення особливим едиктом, як звичайно робили імператори в таких випадках. Правда, сучасні цьому собору історики про цей едикт майже не говорять. Отже, Юстиніан ще до собору в кількох едиктах засудив вчення Орігена і „три глави”, які були предметом соборних обговорень. Таким чином, V-ий Вселенський собор затвердив те, що раніше було оприлюднене імператором, а тому не було особливої потреби видавати новий едикт. Але історики пізнішого часу говорять про видання едикту після засідань собору. Зонара в своїх „Анналах” говорить, що імператор затвердив все визначене святими отцями з любові до Бога. Акти собору імператор відправив в Єрусалим для підписання тими єпископами, які не були присутні в Константинополі на соборі. Можна сказати, що в східній частині імперії визначення собору були прийняті без протестів, сучасник зібрання - Кирил єп. Скіфопольський говорить про собор єпископів в Єрусалимі, які прийняли і затвердили рішення V-го Вселенського собору.

Після загального схвалення постанови собору отримали обов'язкову силу і Юстиніан отримав право переслідувати і піддавати заслання тих єпископів, які не погоджувалися з осудженням „трех глав” – папа, наприклад, висланий на один з островів Мармурового моря. Але пізніше, після його згоди прийняти соборні визначення, папу відпустили, але Вігільй, не доїхавши до Риму, помер у Сіракузах.

Імператор Юстиніан розумів, що найкращий кандидат на папство після смерті Вігілья є римський диякон Пелагій. Він перебував у монастирі під охороною і писав листи проти хворого папи Вігілья і проти V-го Вселенського собору. Але перспектива папства змусила його замислитися, він прийняв рішення V-го Собору і поїхав в Іта-

лю. Західний клір був проти визначень собору і особисто проти Юстиніана настільки, що ледве знайшлося декілька єпископів, щоб 16 квітня 555 року посвятити Пелагія на нового папу. Він зайняв кафедру з дозволу імператора з умовою прийняття постанов V Вселенського собору, а тому після свого поставлення опублікував досить "дипломатичне" сповідання віри в душі визначень цього собору, під яким не змушував нікого з єпископів підписуватися, а сам підписався ніби за всіх. Розділення в західних Церквах через ставлення до V-го Вселенського собору протрималося до кінця VI-го ст. коли за папи Григорія Великого собор 553 року був визнаний на всьому Заході Вселенським собором, рівним з першими чотирма [1, с. 449].

Старання Юстиніана приєднати до Православної Церкви монофізитів, які викликали п'ятий Вселенський собор, не привели до бажаних результатів. Правда, помірковані монофізити приєдналися до Церкви, але лише в межах одного Константинопольського патріархату. Інші, особливо афтортодокети, залишилися в розколі. Власне монофізити не тільки залишилися спостерігачами боротьби, яку вів імператор для зруйнування перешкод їх об'єднання з православними, але із свого боку намагалися ще більше закріпити існуюче розділення.

Але все-таки окремих цілей імператор досягнув. Рішенням Константинопольського собору було знято звинувачення монофізитів на отців Халкідонського собору. У несторіан не залишалось можливості проповідувати своє вчення, прикриваючись творами Феодора Мопсуетського, Феодорита та Іви, стверджуючи, що вони схвалені Халкідонським собором. Тепер еретичні фракції виділилися в окремі групи і більше не могли зловживати православними іменами в своїх цілях. Орігеністичний рух скоро після V-го Собору взагалі затих. Дивлячись з цієї точки зору на значення V-го Вселенського собору, можна сказати, що в Церкві запанував короточасний мир, хоч це і не означало, що боротьба припинилася. При дворі імператора еретики і після собору мали велику силу, хоча не діяли відкрито і прямо для досягнення своєї мети.

1. Болотов В. В. проф. Лекции по Истории Древней Церкви. В 4 т. Т.4. - М., 1994. - 560 с.
2. Деяние Вселенских Соборов. Т. 1 – 2. – Спб.: Свято-Троїцкая Сергеева Лавра, 2008. – 597 с.
3. Дворкин А. Очерки по истории Вселенской Православной Церкви. – Нижний Новгород.: Христианская библиотека, 2005. – 925с.
4. Карташев А.В. Вселенские Соборы. – М.: Эскимо, 2006. – 801 с.
5. Куртц С. Очерк церковной истории Церкви Вселенской до IX века.-СПб., 1868.-348с.
6. Саган О. Н. Вселенське Православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К.: Світ знань, 2004. – 909 с.
7. Смирнов П., прот. История христианской православной Церкви. – М., 1998. – 420 с.
8. Спасский А. А. История догматических движений в эпоху Вселенских соборов. М.: Новая книга, 1995. – 648 с.